

alábbis részben narratív kompozícióban feldolgozható, és ha másutt nem is, de a fikció közegében olyan jelentéshez vagy jelentésekhez juttatható, amelyek többet, mást is megmutatnak, mint a leltár elemei. A *Távozó fa* lírikusa e tekintetben mint-ha talán szkeptikusabb volna, és ez, a felidézett élet totalizálásának való kemény ellenállása egyszerre készletti elgondolkodásra és fegyverzi le kérdező olvasóját. (*Magvető*)

KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN

A határon túlról

KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN: *A GONDOLKODÁS HÁBORÚI*

Szemiológia és retorika című tanulmányában Paul de Man annak a felfogásnak az elégtelenségéből indul ki, mely szerint „[A]z irodalom belső törvényes rendjét szilárdan kézben tartva immár magabiztosan az irodalom külügyeinek, külpolitikájának szentelhetjük figyelmünket.” (Paul de Man: *Az olvasás allegóriái*, ford. Fogarasi György, Magvető, 2006, 13.) Tudható, hogy de Man szerint az irodalom saját-szerű logikájának és külső referenciális viszonyainak kapcsolata nem intézhető el ennyivel, mégis, leegyszerűsítve és szándékoltan szó szerint véve – végső soron: politizálva – a metaforát, az irodalom saját-szerűségének, autonómiájának kérdése nyílik itt meg. Másképpen, az átjárhatóságé a nyelvi-diszkurzív területek és a (politikai) cselekvés tere között. Kulcsár-Szabó Zoltán könyve, *A gondolkodás háborúi* az ekörül összpontosuló problémahalmazt tárgyalja, de nem csak a szűk értelemben vett irodalom kapcsán vizsgálva egy diskurzus belső rendjét és külső cselekvőképességét lehetővé tévő szuverenitás kérdését. A könyv tétje annak feltárása, hogy irodalmi és tudományos szövegek miként válhatnak politikai cselekvéssé.

A könyv alcíme – *Töredékek az erőszakos diskurzusok 20. századi történetéből* – tehát nem csupán tematikusan határolja körül az egyes fejezetek elemzéseit. Az erőszakos diskurzusok fogalma – akárcsak az első fejezetben, Walter Benjaminszél az erőszak kritikája – összetett szerkezetben nyit meg jelentéseket. Csak részben van szó arról, hogy az erőszakos diskurzusok mit mondanak az erőszak természetéről; legalább ilyen fontos a diskurzusok által elkövetett erőszak problémája. Az erőszak innen nézve azonban természetesen nem csak a fizikai erőszakot takarja, hanem a beavatkozás, a rombolás és teremtés lehetőségét általában.

A kötetben tanulmányozott szerzők – Walter Benjamin, Carl Schmitt, Helmuth Plessner, Gottfried Benn, Ezra Pound, Szabó Lőrinc, Márai Sándor, Paul de Man és Hans Robert Jauss – jelentősége Kulcsár-Szabó szerint az, hogy rajtuk keresztül láthatóvá válnak azok a dilemmák, amelyekre ők nem „demokratikus-liberális keretek között kerestek megoldásokat”, de amelyek elfojtása teszi lehetővé „a mai kor demokratikus (politikai és nem-politikai) intézményei” fenntartását (15.). (Természetesen nem mindegyikük került ugyanolyan közel a nem demokratikus-liberális, azaz, ebben a kontextusban: totalitárius politikákhoz. Nem is azonos szinten vagy

mélységben váltak számukra meghatározóak e politikák, a hatás olykor közvetett, mint a schmittianus módon is olvasható Plessnernél, vagy pedig nem a demokráta-autokrata törésvonalon helyezhető el, mint a tömeggel és a demokratikus elvvel szemben szkeptikus Máraínál.) Vagyis a probléma, akár a Benjamin-féle tiszta erőszak, a Schmitt-féle szuverenitás, vagy például a diktátor Szabó Lőrincnél megjelenő szavának pusztá performatív ereje esetében az, hogy miként tarthatnak fenn, garantálhatnak, de gyengíthetnek is egyúttal olyan társadalmi-politikai intézményeket, amelyek működése éppen ezek tagadására, kizárására és korlátozására épül. Bár a kötet egyes fejezetei nyilvánvalóan a totalitárius politikával kapcsolatba lépő, gyanúba keveredett irodalom és tudomány képviselőiről is szólnak, hatalmas tévedés lenne pusztán ezt középpontba állítva, e feltűnő, de nem kizárólagos vonásnak engedve olvasni Kulcsár-Szabó Zoltán elemzéseit. Nem egyszerűen a politika tartalmi, szociológiai értelmében vett totalitarizmusáról van szó, inkább a politika totalitársá válásáról, vagy másképp, a politika természetének egzisztenciális felfogásáról.

Sokkal többet tudhat meg az olvasó tehát, ha olyan gondolkodókként tekint a fejezetek főszereplőire, mint akik e kritikus határon állva, vagy éppen a határon túlra átlépve gondolták el az ember, erőszak, politika és – különösen a kollaboráció, azaz a de Man- és a Jauß-ügy kapcsán – a felelősség problémáit. Ez természetesen felveti annak kérdését is, hogy az értelmezőnek milyen viszonyt kell kialakítania az olvasott szöveggel. Azaz mennyiben lehet ellenálló, és mennyiben kell egyáltalán ellenállónak lennie a diskurzusok által gyakorolt erőszakkal szemben?

A határon való áttekintés nem azonos a határon való átlépéssel. Ez lenne az egyszerű, ám önmagában még semmit sem igazoló és semmivel sem számot vető válasz. A probléma ugyanis magával a határral van. Azzal a határral, melyet a kötetben tárgyalt szerzők olykor tehát oda és vissza is átléptek. Ez a határ ugyanis nem egyszerűen a jelen igazolható politikája és annak elutasított, kizárt, alternatívának sem tekinthető ellentettje közötti határ. Ha valamire Schmitt megtaníthatja a politikájával és politikaelméletével ellenséges megközelítéseket is, akkor az az, hogy semmilyen politikai rend sem stabilizálható anélkül, hogy ez a stabilizáció és rendteremtés ne lenne maga is politikai lépés, és így ne szorulna rá maga is barát és ellenség megkülönböztetésére. Így ami aktuálissá teszi a Kulcsár-Szabó Zoltán által vizsgált szerzőket, és a mai kontextusban is fontossá értelmezésüket, akkor az éppen ennek a határnak a megerősödése, az, hogy míg korábban olyan mértékben kétségbe vonhatatlanná vált, hogy szinte nem is látszott, ma újra elsődlegessé vált.

A Márairól szóló fejezetben Kulcsár-Szabó kulcsjelentőségű mondatokat idéz: „A szavak ebben a drámaian cselekményes időben elvesztették »elbeszélő« jellegüket. A szó, amely csak előad és elbeszél, nem hat többé. A szó a történelemben – mint a regényben – sokáig eszköz volt: alakot adott a fogalomnak. Ma a szó csak akkor hatóerő – a diplomáciában, mint a regényben –, ha cselekedet.” (244.) Az egymást követő, egymás kontextusát alkotó (8.) fejezetek ebben a „mában” született szövegekről szólnak, de Kulcsár-Szabó Zoltán elemzései ennél tágabb jelentést tesznek láthatóvá: vajon ez tényleg annak a kornak a válságjelensége, vagy a politikának mint szüntelen válságnak a jellemzője? A határon átlépve a politikának olyan jellegzetességei válnak láthatóvá, melyek a normál állapotban legfeljebb a háttérbe húzódva érvényesülnek, de kivételes pillanatokban, pontosabban magá-

ban a kivételes állapotban hirtelen előtérbe kerülnek. Könnyen lehetne érvelni amellett, hogy valójában Carl Schmitt az, aki hirtelen előtérbe került.

Az elmúlt években már nem igényel különösebb magyarázatot Carl Schmitt nevének feltűnése olyan szövegekben, amelyek nem a jog- vagy politikatudomány, illetve a politikaelmélet határain belül helyezhetők el. Schmitt politikafelfogásának radikalitása, a modernitás dilemmáit középpontba állító elemzése, valamint irodalomtudósokat idéző érzékenysége a nyelviség problémái iránt azon szerzők sorába emelték őt, akiknél, úgy tűnik, már rég nem számítanak a tematikus korlátok. Ám a kérdés éppen ez. El lehet szakítani Schmitt belátásait attól a politikai kontextustól, amelyben azok megfogalmazódtak? „Használhatók” gondolatai elszakítva eredeti referenciális helyzetüktől? Nem politikai lépés feltételezni egy ilyen eredeti jelentés meghatározó voltát, azaz autoritását? És ennek ellenkezőjét? Rendelkezhet Schmitt szuverén módon Carl Schmitt politikaelmélete felett? Amikor tehát Kulcsár-Szabó Zoltán Schmittet teszi meg vizsgálódása vezérfonalának (10.), nem csak egy különösen fontos szerzőt hoz kapcsolatba kortársaival, hanem a szuverenitást mint politikai, nyelvi, diszkurzív és irodalmi problémát állítja középpontba. Másképp: a politikát mint uralhatatlan, potenciálisan erőszakos, intézmények és jogszabályok közé nem kényszeríthető, az ember antropológiai lényegéhez tartozó jelenséget. Innen nézve pedig a könyvben vizsgált irodalmi és tudományos diskurzusok politikaivá válása sem intézhető el annyival, hogy engedtek a politika csábításának, hogy opportunisták voltak vagy csak elfogadták a helyzet realitásait.

A totalitárius politikával való egyetértést, annak aláírását, pusztán csak megértését, illetve a kollaborációt biztosan nem lehet hézagmentesen egy bizonyos és általában kizárt politikafelfogásra visszavezetni. A könyvet olvasva ez jól láthatóvá válik az olyan különbségekből, mint amelyek Pound Mussolini-támogatását, a művészet autonómiáját a hatalom forrása felől magyarázó Benn esszéit, Jauß SS-önkéntességét vagy az esztétikai megértést kereső Szabó Lőrinc Hitler-beszédekről szóló tudósításait elválasztják egymástól. Az eltérő stratégiák bizonyosan eltérő magyarázatot kívánnak, amint ez világosan kiderül Kulcsár-Szabó elemzéseiből. A diskurzus és politikai cselekvés viszonyában (235.) ugyanakkor van valami állandó, és ez nem más, mint az, hogy a diskurzus politikától való érintetlensége semmilyen módon nem őrizhető meg, saját diskurzusuk felett a politikával érintkezve már senki nem rendelkezhet szuverenitással.

Gottfried Benn, Szabó Lőrinc vagy Márai Sándor, a róluk szóló tanulmányokat olvasva, sokkal inkább tűnnek a politika korlátozhatatlan hatása elszenvedőinek, mint annak megalapozójának, legitimálójának, hiába figyelhetünk fel például Márainál, de tulajdonképpen Benn esetében is olyan gesztusokra, amelyek a művészet felülállását igyekeznek megmenteni, voltaképpen felülről és kívülről tekintve a politikai forgatagra. Az ő tapasztalatuk Kulcsár-Szabó elemzéseiben inkább az örvény elleni (sejthető kimenetelű) küzdelemről szól, kölcsönvéve Schmittnek a nyelv, jog és politika problémáját összekapcsoló egy korai metaforáját (Carl Schmitt: *Der Wert des Staates und die Bedeutung des Einzelnen*, Verlag von J.C.B. Mohr, Tübingen, 1914, 41–42.).

Az aprólékosan elemzett elméleti fejezetek között első látásra talán föl sem tűnik, de a könyv témái a legszorosabban a Szabó Lőrincről szóló fejezetben fonód-

nak össze. A *Vezér* című verset és a Hitler beszédeiről szóló tudósításokat, valamint ezek háború utáni irodalompolitikai recepcióját összeolvasva állítja középpontba Kulcsár-Szabó Zoltán a képlékeny határt egy szöveg cselekvése és a szöveggel végrehajtott cselekvés között (212.). Az irodalom, tágabban a nyelviség öncélúsága, autonómiája jelenik meg abban, ahogyan Szabó Lőrinc Hitler beszédeiben az esztétikai és az etikai dimenziót szétválasztva azt figyelni, ahogyan a szó performatív ereje politikai és katonai értelemben végrehajtott tetté válik, és megjelenik bennük a döntés, az elhatározás saját magán kívül másra vissza nem vezethető pillanata (223–224.). Mégis, a szétválasztás, a puszta cselekvés értelmében vett, tematikusan tehát nem politikailag értett beszéd és a vezér aktusai elkerülhetetlenül nyitják meg a teret a politika, pontosabban a schmitti értelemben vett politikai (*das Politische*) előtt. A politikával való szembesülés a puszta performatív dimenziótól a politika puszta erejének és erőszakosságának való alárendelődés felé való átlépésben érhető tetten. Szabó Lőrinc az erőt azonosította az igazsággal, és magát a tápláléklánc kiszolgáltatott elemeként figyelte (217.). Szabó Lőrinc – ahogy Kulcsár-Szabó írja – miközben újraértelmezte, talán ezért nem értette vagy nem akarta érteni saját versét (233.).

Hogy ez reálpolitika, legitimációt kereső realizmus vagy a politika puszta realitása, itt nem megválaszolható politikaelméleti kérdés. Annyiban viszont talán mindegy is, hogy már nem a politika területére merészkedő irodalomról beszélünk, hanem arról, hogy ami a politikaival érintkezik, maga is elkerülhetetlenül politikaivá válik. Nem totalitárius politika, hanem a politika totalitása.

A gondolkodás háborúit nem alaptalan tehát politikaelméleti szöveggként olvasni, még akkor sem, ha Kulcsár-Szabó nem a politika valamely előzetesen adott fogalmát vezeti végig a vizsgált szövegeken. Sőt, éppen ennek ellenére beszélhetünk olyan elemzésekről, amelyek végső soron a politika természetére világítanak rá. Egy valódi politikai elmélet egyben azonban antropológia is: rendelkezik bizonyos feltevésekkel az emberről. A könyv szinte mindvégig következetesen a politika és az ember természetének metszéspontjában megfogalmazódó dilemmákat tárgyal. A fejezeteken végighúzódnó antropológiai probléma sajátosságát az adja, hogy az ember fogalmának meghatározása újra és újra a politika felől válik egyáltalán felvethetővé, pontosabban éppen az ember eredendő politikai állapota vezet az ember fogalmának meghatározhatatlanságához. Az expresszionista költő, Theodor Däubler megfogalmazása – melyet tulajdonképpen Schmitt is saját politikaelméletének tömör összegzéseként idéz – több helyen is visszatér Kulcsár-Szabónál: „Az elenség önmagunk testet öltött kérdése.” Kétségtelen persze, hogy ebben a formában ez nem annyira az ember fogalmának megragadásához vezet el, mint inkább ennek a törekvésnek a politikai jellegével szembesít. Az egyszerre politikai és antropológiai tapasztalat, amely nemcsak történeti vizsgálódásként, hanem egy lehetséges prognózis fogalmi kereteként is olvashatóvá teszi Kulcsár-Szabó Zoltán munkáját, az, hogy talán éppen azokban a pillanatokban, amikor az ember leginkább uralni gondolja a politika törvényszerűségeit, mindig akkor kénytelen elszenvedni annak erőszakos totalitását is. Egyszerűen azért, mert nem tud a politika határán túlra kerülni. (*Ráció*)